

GLATZ FERENC

Történelmi együttélés és európai jövő

A történelmet kutatjuk és közben a jelenen és a jövőn gondolkodunk. Tudjuk: a végtelen történelem egyes mozzanatait épp a jelen érdeklődése emeli történeti kutatási témává.

A sokkultúrájú társadalom

A délkelet-európai térségben a 15–20. században a világtörténelem egyik leg-sokszínűbb társadalma jött létre. Etnikai tarkaság: különböző – déli, nyugati, sőt északi szláv néptörzsek, albánok, németek, magyarok, törökök, olaszok, románok, zsidók. Vallási-szokásrendi sokszínűség: ortodox, bizánci és nyugat-római keresztények és azok felekezetei, muszlimok. A régió a 11. századtól máig a bizánci és római kereszténység érintkezési övezete, a 15. századtól máig a muszlim–keresztény világ határterülete. Az itteni társasági-közösségi élet sajátos szokásrendek

A dél-bácskai Kabol (Kovilj)
szerb ortodox monostora.

Metszet, 19. század

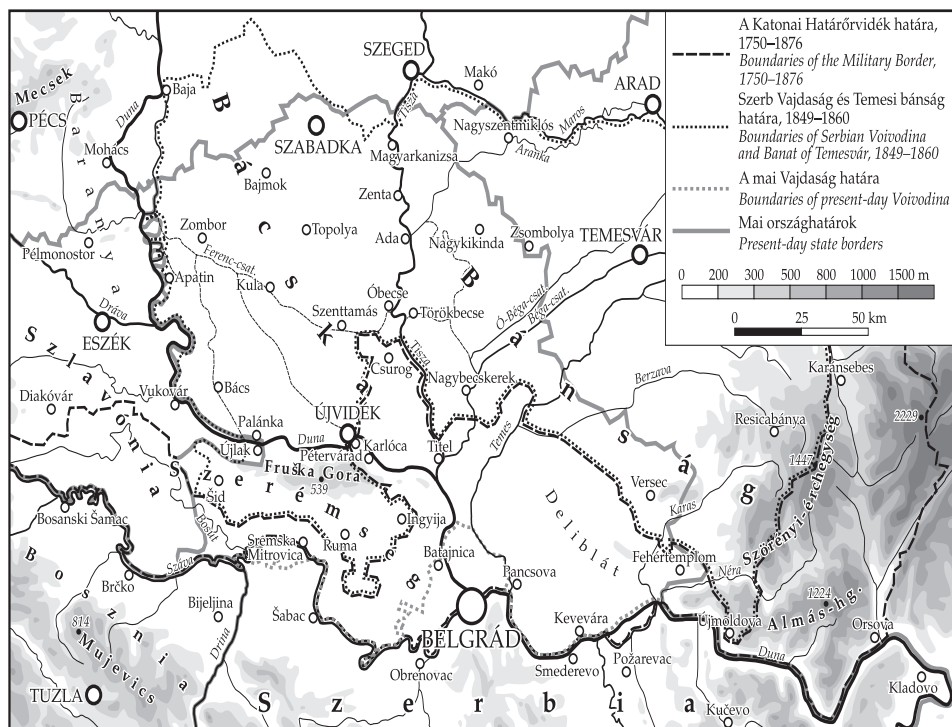
*The Serb orthodox monastery of Kabol (Kovilj)
in South Bačka. Engraving, 19th century*

Szarajevói szőnyegárus,
1914 körül
(MNM)

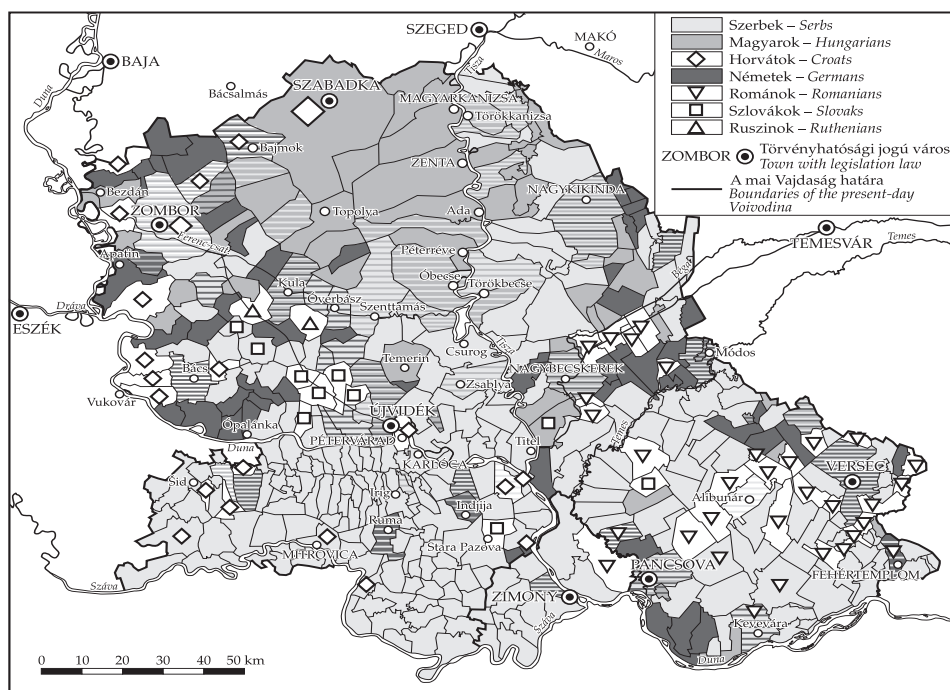
*Rug salesman in Sarajevo, around 1914
(Hungarian National Museum)*

A Délvidék földrajza
Geography of the Southern Territories

kohója. A térség a nagy európai és ázsiai birodalmak határtérsége, egyes részei évszázadokig – formálisan is – „katonai határőrvidék”, az alakuló modern európai polgári igazgatási és jogi (részben adózási) rend alól kivont lakossággal. Amelynek életszámleletét, a civil élet szokásrendjét meghatározta: az életben maradás feltétele az állandó készség a folytonos háborúskodásokra, a nem reguláris csatákra, villongásokra, kézitusákra. (Ez magyarázza szerintünk a történeti irodalomban „agyontárgyalt” és „agyonpszichologizált”, úgynevezett kegyetlen „balkáni” magatartásformákat.) A Nyugat-Balkánnak nevezett térség egyik része sajátosan tagolt a nehezen megközelíthető, zord életfeltételeket nyújtó hegyvidékével, míg a térség északkeleti része Európa egyik legtermékenyebb folyamvölgyi mezőgazdálkodási színtere: a Duna–Tisza, a kelet-közép-európai két nagy vízi folyosó találkozási pontja. (Ahogy nálunk hívták: Délvidék – térsége.) Egyedülálló élelemtermelési és kereskedelmi adottságokkal. Merthogy nemcsak a birodalmak határtérségében virágzó kereskedő-csempész népesség nevelődött itt évszázadokon át, de a térség az ipari-technikai forradalmak korában, a 19–20. században is kereskedelmi-közlékedési „folyosó” volt (és lehetne ma is). A Földközi-tenger keleti medencéjéből a keleti áruk szárazföldi útja lett az európai fejlett régiók irányába. (Lehetne holnap is.) Szociálisan – munkamegosztást, tulajdonviszonyokat, foglalkozást tekintve – is a világ egyik különösen sokszínű társadalma.

A Vajdaság mai területének etnikai képe 1910-ben
The ethnic distribution of the present-day territory of Vojvodina, 1910

A Délkelet-Európa iránti érdeklődésről

A délkelet-európai térség – és ezen természeti-emberi sokszínűség – iránt a Nyugat érdeklődése a világhatalmi szempontokat követve fordult. (Merthogy a végtelen történelem egyes mozzanatait az aktuális érdeklődés révén válnak a kutatás témáivá...) Anglia a földközi-tengeri és a dunai hajózás szabaddá tétele miatt jelent meg a térségben a 19. század derekán. Természetesen a területet – a 15. század óta – uraló Török Birodalom ellenségeként. (Világszerte – és természetesen itt is – a szabad hajózás és kereskedelem bajnokaként lépve fel.) Követte a politikát tudósainak érdeklődése. Oroszország ugyancsak a Földközi-tengerhez kívánt kijáratot (1853–1856), s figyelt fel a balkáni népek szlávjaira és az oroszokkal azonos – pravoszláv – hitvallás közös érdekeire. Ekkor alakul ki a máig erős „balkanisztika” mint kutatási irány Péterváron, majd Moszkvában. Megjelenik az Osztrák–Magyar Monarchia a törökellenes orosz felszabadító háborút követően (1877–1878) a maga új Balkán-politikájával, amelyet követ a Balkán népei iránt a századvégen a bécsi kulturális-tudományos érdeklődés intézményesedése. (Az új Balkán-politikában meghatározó szerepet játszik a közös osztrák–magyar külügy- és pénzügyminisztériumban a magyar „lobbi”. Kállay Benjámin és a közösügyvisztisztviselő-levéltáros Thallóczy Lajos a délkelet-európai osztrák–magyar tudományos-kulturális kapcsolatok építője (1900–1916). Ehhez az időhöz köthető az első magyarországi tudatos délkelet-európai kultúr- és tudománypolitikai akciósorozat.) S a századelőn megjelenik az új világhatalom, Németország, amely szín-

tén a Földközi-tengerhez akar kijutni, Keletre világkereskedelmi utakat törni magának. (Nem utolsósorban a Duna-térségben és nem utolsósorban támaszkodva a 18–19. században a délkeleti élelemtermelési és ipari övezetbe lehúzódnó német népességre.) Nyomában megjelenik a német tudományosság, elsősorban a délnémet kereskedővárosok hagyományait folytatva. Ez az érdeklődés felerősödik a hitleri Németország világpolitikai terveinek részeként (München, 1934 után) és lesz ennek következtében az egész délkelet-európai térség az egyik világháborús ütközési pont Németország, Anglia és az erősödő Olaszország között. Balkán-specialisták sorának ad munkát a helyi társadalmak tanulmányozása. Különösen a népi németek kutatásában érdekelt Németországban. Élénkül a világhatalmi terveket kovácsoló Szovjetunió érdeklődése, legalábbis 1939 után. S ez megmarad részben még a világháború után is. Tegnapig. Tegnapig, amikor a térség iránti figyelem – mind a politikában, mind a gazdaságban – megújul. Az Európai Unió délkeleti kibővítése fordítja ide a figyelmet (2004) részben a kereskedelmi, katonai, stratégiai, részben a természetgazdálkodási politikában. (A meg-megújuló etnikai konfliktusok és a Duna-völgye, 2008–2010.) Érdekes módon a nyugat-európai német-osztrák társadalomtudományok most lemaradnak. (Nem így az oroszországi műhelyek.) Talán kiemelhetők a szerény magyar törekvések, amelyek az akadémiai nemzeti stratégiai kutatások keretében igyekeznek a társadalomtudományok, a víz- és természetgazdálkodás, vidék- és kereskedelempolitika figyelmét a térség felé fordítani (2005–2011).

A Vajdaság (Délvidék) mint „történelmi esettanulmány”

A múltról beszélünk, miközben a jelenre, a jövőre gondolunk. Délkelet-Európa egyik kis térségével, azzal a bizonyos Duna–Tisza vidék dél-alföldi térségével, az úgynevezett Vajdaság történelmével foglalkozunk most. Hajt bennünket e téma felé a szerb–magyar együttélés kutatásának aktualitása: mindenekelőtt igény a két nép 20. századi konfliktusainak feltárására. (Merthogy az együttélés a kutatók vagy a korabeli utazók számára a több évszázados csodálatos nyelvi-kulturális sokszínűséget mutatja – ennek bővületében élt az utóbbi másfél száz esztendőben a nyugat-európai–amerikai társadalomtudományos irodalom. Tegyük hozzá: joggal. De...) A mindennapokban e sokhi-tű, soknemzetiségű és sokérdekű társadalom telve folytonos súrlódásokkal, kölcsönös bizalmatlanságokkal. (Amelyeket azután „rendszerbe” – nemzeti, vallási rendszerekbe – foglalt a modern értelmiség: a hívekért versengő papság éppúgy, mint az igazgatási, iskolai állásokért versengő világi értelmiség.) E konfliktusok természetesen „nemzeti”, „felekezeti” kereteket kaptak a Habsburg Monarchián belüli nagy állami összeütközések idején, a két államtest, a Magyar Királyság és a Habsburg örökös tartományok ütközésének idején (1703–1711, 1848–1849). De legkegyetlenebb formáját, a népirtásba hajló tömeggyilkosság-sorozatot a II. világháború időszakában éri el, 1942-ben, majd 1944–1945-ben. A történelemsztori: hogyan fordulnak sokkultúrájú létben felnőtt nemzeti közösségek egymás ellen s jutnak el a kollektív népirtás programjához? S mindezt a legkegyetlenebb gyilkolási módzatokkal, köztük a szoros értelemben vett agyonveréssel. A modern történettudomány egyik máig legizgatóbb kérdése! És még csak nem

Bánati német lányok ünneplőben,
1941
German girls in Banat in their best dresses,
1941

is szerb–magyar népiirtásról van szó, hanem szerb–szerb, szerb–német, szerb–horvát, román, szlovák, zsidó etnikai tisztogatásról. S hogy az etnikai-felekezeti népiirtást mennyire fogja keretbe a mindent eluraló „politikai népiirtás”: részben a nemzetállami szállásterület „megtisztításának” vágya a más etnikumú népektől, részben, majd a kommunista politikai rendszer ellenségeinek „likvidálása”. (Hiszen az eddig ismert jugoszláviai áldozati listákon több mint 50% bizonyíthatóan szerb nemzetiségű volt, királypárti, megszállókkal kollaboráló stb. szerb ember.) Ezért is mondjuk: a szerb–magyar téma csak nemzetközi környezetbe ágyazva értelmezhető, kutatható. Ezért is mondjuk: a népiirtások okainak megértéséhez szükséges a politikai rendszerek tanulmányozása is. Mind a háború előtti jugoszláv, mind a magyar és német megszállási rendszerek, mind az 1944-ben felülkerekedő kommunista rendszerek elemzése. És ezért mondjuk: ahhoz, hogy feltárjuk és megértsük a Jugoszlávia területén az 1944–1945. évben mintegy milliós nagyságrendű (egyedülálló nagyságú) bosszúállás okait, ahhoz tanulmányozni kell a világhatalmi tényezők térségbeli politikáját is. A német–angol–olasz–szovjet világpolitika imperialista érdekeit. Mert jogos a kérdés: ha nem jelennek meg a világhatalmi érdekek, már az I. világháború idején, ami határmódosításokhoz vezetett 1918-ban, majd 1941-ben, majd ismét 1945-ben, miközben emberek százazreit fosztották meg tulajdonuktól, telepítették vagy ülték el szülőföldjükről vagy frissen megszerzett javaikból... Ha mindez nem következik be egy generáción belül, 1918–1945 között, vajon...? Vajon ha a háborús modern nemzetállami népiirtás, a propaganda, a sajtó, a városi központosított tömeggyűlések technikája nem mozgósít 1914–1945 között...? Vajon ezek nélkül, önmaguktól a lappangó etnikai-vallási, szociális súrlódások eljutnak egyszer a tömeges kivégzésekre, a helyi indulatokból is faka-

Az Osztrák–Magyar Monarchia szétdarabolása (1918–1921)

The Dissolution of Austro–Hungarian Monarchy (1918–1921)

dó agyonverések, folyóba lövések akcióihoz? Amelyek a sokkultúrájú társadalom több évszázados rendjét néhány évtized alatt szétrombolták.

Egyetemes kihívás a nemzetközi történettudomány felé ennek a kérdéssorozatnak a megválaszolása. Ezért is szerb–magyar történészeken kívül horvát, német, osztrák, román, szlovák kollégákkal, a zsidóság történelmét is bevonva, tárgyaljuk a vajdasági sokkultúrájú társadalom tragédiáját a 20. század első felében, kiemelten a II. világháború idején.

Szerb–magyar közös tervek és feladatok

A múltról beszélünk és közben a jelenre, a jövőre gondolunk. Kiemelten mi, szerbek és magyarok. Ismét elmondjuk: a II. világháborút a lelkekben is be kell fejezni. Itt a Kárpát-medencében is. És a befejezéshez tartozik: az áldozatoknak az igazság megítélése. (Ezért alakítunk akadémiai vegyes bizottságot, kezdjük az írásos és szóbeli emlékek tervszerű kutatásának programját, építünk ki magyar–szerb kutatásszervezetet a Vajdaságban, szervezünk konferenciákat, indítunk a világhálón közös szerb–magyar honlapot, indítunk könyvsorozatokat és így tovább.)

A világháború befejezéséhez tartozik: a kollektív felelősség elvének vitatása. Amely kollektív felelősség elve alapján a győztesek a veszteseket – főként a német és magyar népeiséget, no és a gazdagabb helyi népeiséget – 1944 után sokfelé megsem-

Az európai integráció, 1958–2013
The European Integration, 1958–2013

misítették, vagy kiűzték, azután még évtizedekig megkülönböztették. (Ezért is a jelen konferenciánkon is szereplő nemzetközi történészcsapat már korábban is felemelte szavát a cseh és szlovák, valamint lengyel kollektív felelősségre vonások mai érvényre juttatásával szemben, és amely kollektív felelősségre vonás elve a szovjet megszállási övezetben a kollektív társadalmi felelősségre vonásokhoz is vezetett osztályalapon. Mint tudjuk, 2004–2007. évi szakmai akcióink eredménytelenek voltak. Még Európa legerősebb politikai hatalma, Németország sem merte felvállalni a hírhedt Beneš-dekrétum mai fenntartásának vitatását.) Megjegyzésem: nagy elégtétel lenne a szerb politikai nyitásnak, ha az európai mércével is kiemelkedő nemzetiségpolitika részeként, el tudná végre határolni magát a hajdani Jugoszláviában is érvényesített kollektív felelősség elvétől. Először Európában! És egy kis sikerélmény lenne nekünk, szerb és magyar akadémikusoknak is... Talán sikerül.

A világháború befejezéséhez tartozik: az áldozatok eltemetése és a kárpótlások megítélése. Amit – fura, de nem meglepő módon – az akadémiai bizottságtól várnak el az egykori elszenvedők utódai. Hogy ugyanis bontassunk el akár pályaudvarokat a tömegsírok felett, hogy ugyanis járjunk el a hatóságoknál a helyi emlékhelyek építése és őrzése ügyében. S hogy találjuk meg a szeretteik neveit azokon a bizonyos listákon, csontjaikat a névtelen sírokban. Jogos elvárások, de talán nem tőlünk kellene ezt számon kérni. (Ezért is mondjuk: az akadémiai történész bizottság mellett szükség volna egy államközi politikai-közeleti vegyes bizottságra, amelyiktől indokoltan kérhetnék számon ezeket az elvárásokat a volt áldozatok. Reméljük, egyszer a politika is meri vállalni a szembenézést az emberekkel. Ahogy mi, kutatók a múlt tényeivel...

A sokkultúrájú Európa építése

A jelenről, a jövőről is gondolkodunk, miközben a történelmet kutatjuk. Választjuk a Vajdaságot mint kutatási témát. Részben (először) azért, mert lokális kötelességünknek érezzük, hogy a világháborút befejezni segítsük a térségben, az emberek érzelmeiben is. Részben (másodszor) azért, hogy elősegítsük a történelmi megbékélést a Kárpát-medencében, mert a történelmi konfliktusok tisztázása és feldolgozása nélkül képtelenek vagyunk felismerni az itt élő népekkel közös lehetőségeinket a planetáris és az európai szintereken. És (harmadszor) mint a történészszakma egyetemes témáin, módszerein dolgozó kutató, úgy látjuk: a Vajdaság a modern kori emberiség egyik újra és újra felbukkanó konfliktustípusát segít talán megérteni: miért következnek be tömeggyilkosságok, pogromok a sokkultúrájú társadalmak egyik csoportjában, míg más népesség körében, más időkben a „sok-kultúra” (multikulturalitás) szinte csak az előnyeit mutatja. (Különböző, történelmileg kialakult készségek, szakértelmek cseréje, a másság gondolatilag megtermékenyítő hatása. Ahogy ez például a magyar történelem emelkedő szakaszainak egyik alapja volt.)

És van mindezeken túlmenően témaválasztásunknak negyedik oka is. Izgalommal figyeljük, öt évtized óta, mi történik Európában: miként megy végbe az európai félkontinens lakosságának gyorsuló átváltozása. A fehér ember mellett az afrikai (Franciaország, Svájc, Hollandia), indiai, pakisztáni (Anglia), török (Németország), valamint roma lakosság tömeges megjelenése. Ma már a becslések 50 millió muszlim vallású európairól beszélnek. (Oroszországban a muszlim térfoglalás már az 1960-as évektől értelmiségi körökben nem hivatalos téma volt.) A 2004–2008. évi statisztikák szerint: az unió vezető tagállamaiban (Anglia, Franciaország, Németország, Olaszország) a lakosság 8–10%-a volt külföldön született, és egyes államokban ennél is magasabb az arány (Svájc, Hollandia 17–18%, Svédország 12%). (A 15 milliós roma népességre csak az elmúlt években kezd figyelni a demográfiai irodalom, amikor az EU 2004., majd 2007. évi, legutóbbi kiterjesztése – Románia, Bulgária – után tömegesen megjelentek vendégmunkásként Spanyolországban, Franciaországban.) Először az iszlám mecsetek, a keleti-afrikai olcsó divatcikk, étkezési-ruházkodási szokások a tarkaság színes látványával nyűgözték le az európai és az amerikai társadalmat. (Ahol a délről északra vándorlás hasonló jelenségeket idézett elő...) Majd, amikor kiderült,

Kutatási eredmények vajdasági, magyarországi kiadványokban és rendszeresen megjelentetve a História folyóiratban

Research results presented in publications from Vojvodina and Hungary, as well as in the regularly published editions of the periodical História

hogy a nyugati társadalom szegénysége „etnizálódik”, és amikor a városi szegénység már etnikai-vallási alapon fogalmazza meg a maga szembenállását a „gazdagok” fehér társadalmával szemben s követel magának kollektív jogokat – Nyugat-Európa megretten. (Hiszen a befogadó társadalom beszélt az etnikai-vallási pozitív diszkriminációról, külön jogokról, a multikulturalitás szépségéről. És beszélt arról: csak az előítéletet kell feladni a betelepülők, de elsősorban a befogadók oldaláról, és a piac majd automatikusan elrendezi a demográfiai folyamatokat.) 2010-ben azután – elsősorban Németországban, ahol különben már 2004-től szabályozták a bevándorlást – kirobbant az úgynevezett „multi-kulti” vita, elannyira, hogy a német kancellár asszony 2010 októberében elhíresült nyilatkozatában kijelentette: a multi-kulti politikájának vége. (Amihez mi hozzátettük és hozzátesszük ma is: Európa mindig is a multikulturalitás kontinense volt, ennek eredménye a több mint húsz egyenrangú modern nemzeti kultúra kiépülése. És hozzátettük: a sokkultúrájú fejlődésnek egyáltalán nincs vége: egy új típusú multikulturalitás feltartóztathatatlanul éppen most bontakozik ki. És hozzátettük: ahogy fel kellett dolgoznia a 7–8. század Európájának a szlávok elszaporodását, majd keletről például a magyar-türk népelemek megtelepülését, úgy a mai Európának is meg kell barátkoznia a kontinensen kívüli népcsoportok idevándorlásával, letelepedésével.) A nagy kérdés: milyen szabályokat állapítson meg Európa a kontinensre beáramló és itt gyorsan szaporodó új népek és a csökkenő hagyományos lakosság együttélésében? És ez a kérdés is a Vajdaság felé fordítja figyelmünket.

Tanulságok a konfliktusok megelőzéséhez

Röviden utalunk arra, mi is történik. Először: a nyugati jóléti társadalmak a szociális gondoskodó államban (1962–2011) a jólét jeleként csökkentik a termelő munkában való részvétel idejét, a polgár korán nyugdíjba megy, kutatók állítják: a szó régi értelmében elkényelmesedik. Munkakultúrája és társadalmi értékrendje változik: a szolgáltató és fizikai munkára kevésbé vállalkozik, ugyanakkor a szolgáltatások iránti igénye nő. Az izzasztó vagy az utcai munkát, ugyanígy a gondozást-ellátást a kisebb anyagi igényű bevándorlóknak engedi át. Másodszor: a gyarmati birodalmak felszabadulá-

sával (1960-as évek ugyancsak) a francia–angol, holland, belga volt gyarmatokról – Észak-Afrikából, Indiából, Pakisztánból – szabaddá válik a bevándorlás a „jobb lét” ígéretének földjére, elsősorban Nyugat-Európába. Harmadszor: az euroatlanti világon kívüli térségben – éppen a fehér ember félszázados jelenlétének eredményeként – javul az egészségügy, a higiéniai feltételek, és jelentős szaporodás indul meg. Jóslatok forognak közkezen: 2030-ra az újszülöttek 75%-a az euroatlanti világon kívül jön a világra. Óriási túlnépesedés alakul(t) ki napjainkra. És ezek a népek megindulnak többek között az Egyesült Államok és Európa – vízben, élelemben, infrastruktúrában gazdag központok – irányába. Akárhogy is lesz: az új típusú sokkultúrájú népesség az európai kontinensen máris jelen van. Akárhogy is értékeljük a folyamatot: kutatnunk kell a multikulturális együttélés szabályait és kutatnunk kell a történelmi példákat. Tudjuk, hogy nem ismétlődhet meg a történelem, de a hasonlóság elgondolkodtató. Ahogy a különböző vallású, etnikumú népek azért jöttek a Vajdaságba az évszázadok folyamán, mert a térségben szükség volt a munkaerejükre, vagy mert világpolitikai hatalmi átrendeződések népcsoportokat löktek arrébb akár ezer kilométerrel is, ugyanúgy a mai Nyugat-Európában (és Észak-Amerikában) is a világhatalmi átrendeződések taszítják-vonzzák, a helyi munkaerőpiac igénye pedig szívja a bevándorló lakosságot. Amely letelepszik, két generáció után otthonosan érzi magát és kezdi a maga elképzelései szerint módosítani a többségi társadalmat. (Amelyet addig idegennek érzett, mint vendég, most pedig már magáénak érez, mint adófizető polgár.)

*

A végtelen történelem egyes mozzanatait épp a jelen érdeklődése emeli kutatási témává. Amikor a Vajdaságot mint a különböző kultúrák együttélésének példáját emeltük nemzetközi kutatás témájává, akkor a mai Európa – az euroatlanti kultúrák – mozgásának figyelése is hajtott bennünket. Figyeljünk arra: nehogy váratlan világpolitikai-hatalmi mozgások (akár a Közel- vagy Távol-Keletről, Afrikából induló) az új, alakuló euroatlanti sokkultúrájú társadalmakat is katasztrófába sodorják. Figyeljünk arra, hogy a sokkultúrájú társadalmakban a belső együttélési szabályozottság hiánya nehogy beláthatatlan kimenetelű összeütközésekbe sodorja az új európai népességet..